

ELENA CANTARELL BARELLA
MIREIA COMAS VIA

***MARIA DE PORTUGAL, UNA DONA AMAGADA PER LA
HISTÒRIA***

ABSTRACT

The points of departure of this article are our own researches, which talked about Maria of Portugal and widowhood during the 14th century, respectively. We were interested in the figure of Maria of Portugal as example of all that kind of people, mostly women but also children, who were treated as change currency by their relatives. They were used to guaranty peace treaties and other agreements, but also as hostages in war times.

This article is based on the study of Maria's will, which is preserved in the Arxiu de la Corona d'Aragó.² However we also thought necessary to present the figure of Maria of Portugal in order to grasp, not only the events that marked her life, but also the way they influenced in her thoughts and feelings.

1. CANTARELL, Elena (2002). *Pobles i persones, moneda de canvi dels poderosos*. Treball de Recerca del segon curs de Doctorat. Inèdit; COMAS, Mireia (2002). *Solidaritats femenines més enllà de la mort*. Testaments de vídues barcelonines del segle XIV. Treball de Recerca del segon curs de Doctorat. Inèdit

2. ACA, Cancelleria, Varia 21/6.

1. LA FIGURA DE MARIA DE PORTUGAL

Maria de Portugal és pràcticament una desconeguda, tant a la Corona d'Aragó com a Portugal. És ignorada pels historiadors³ i també pels cronistes catalans⁴, fins i tot és quasi una desconeguda per als cronistes portuguesos. Únicament Antonio Caetano da Sousa en la seva *Historia Genealógica da Casa Real Portuguesa*⁵ li dedica un breu capítol que comença dient que les memòries de Maria són massa curtes. Tot i així, és qui ens dóna més detalls de la seva vida. Va néixer a Èvora el 6 d'abril de l'any 1342 com consta, segons el cronista, en el llibre *da Calenda* de la Seu de Lisboa. Fou la primera filla de Pedro I de Portugal i Constança Manuel. El dia 3 de febrer de 1354, a l'edat de 12 anys, la van casar amb l'infant Ferran d'Aragó que tenia aleshores uns 26 anys, celebrant matrimoni per paraules de present. La cerimònia se celebrà al convent de framenors d'Èvora, en presència del rei Alfonso I de Portugal, el seu avi, i de la reina Elionor de Castella, vídua d'Alfons el Benigne i mare de Ferran d'Aragó. Aquest matrimoni, que havia estat concertat amb anterioritat per Alfonso XI de Castella⁶, oncle de Ferran, disgustà força Pere el Cerimoniós, ja que significava que a partir d'aquell moment el regne de Portugal se situés en l'òrbita castellana en el conflicte que enfrontava Aragó i Castella.

El rei Alfonso de Portugal dotà la seva néta amb les viles de Ilhavo, Milho, Arcos, Crastadaes, Quintella, Carvalhaes, Ferreiros, i cases a Espinel, Cea, Ponte de Almeira i Avellãas, amb tots els seus termes i drets i amb tot el que pertanyia al rei de jurisdiccions civils i criminals⁷.

3. Únicament en parlen OLIVAR FERRAN, Rafael: *Bodas reales de Aragón con Castilla, Navarra y Portugal*; Barcelona 1949; i MADURELL I MARIMON, Antoni: *Una concordia entre Pedro el Ceremonioso y Maria de Portugal*, a Anuario de historia del derecho español; Madrid: Instituto Nacional de Estudios Jurídicos, 1971. pp. 425 - 438. Tots dos es limiten a editar els documents generats pel conflicte que mantenia amb la corona catalano aragonesa sense dedicar una línia a Maria com a persona.

4. Les poques referències que hem trobat fora de les cròniques portugueses sobre la infanta Maria són a ZURITA, Jerónimo; *Anales de Aragón*; Institución "Fernando el Católico" (C.S.I.C) Zaragoza, 1978, i relaten els problemes que va tenir la infanta després de la mort del seu marit que explicarem breument en l'apartat dedicat al context històric.

5. SOUSA, Antonio Caetano: *Historia genealogica da Casa Real Portuguesa*. Coimbra; Atlàntida 1946-55. Aquest autor obté la informació de la crònica de Fernao Lopes i dels Anals de Jerónimo Zurita.

6. Maria no era la primera opció d'Alfonso de Castella per casar el seu nebot amb una infanta portuguesa, ho havia intentat abans amb Leonor, tia de Maria, que finalment va ser la segona esposa de Pere el Cerimoniós; ZURITA, J. Lb. VIII. Citat per MASIÀ A. (1994); *Relación castellano aragonesa desde Jaime II a Pedro el Ceremonioso* (2vols.) CSIC; Barcelona vol. I, p. 232

7. L'instrument dotal està publicat per Antonio Caetano da Sousa a *Provas do livro II da Historia Genealogica da casa Real Portuguesa* pp.417-419. Aquest document el copia del *Livro 6 dos Mysticos fol.17 v.*

L'infant Ferran va fer donació a la seva esposa de sis-cents mil morabatins de moneda de Castella en concepte d'arres i, com a dot, és a dir dot marital, la infanta Maria rebé la vila de Fontllonga,⁸ situada al comtat d'Urgell.

En opinió del cronista va ser una unió desgraciada. Probablement tenia raó ja que, els nou anys de vida que li restaven a Ferran van estar marcats per lluites i traïcions, tant al costat del seu oncle Alfonso XI i el seu cosí Pedro el Cruel, reis de Castella, com al del seu germà Pere el Cerimoniós.

La crònica diu que al final de la seva vida Maria va retornar a Portugal, per tal d'instal·lar-se a Aveiro⁹ on posseïa terres i rendes. Es va fer enterrar, seguint l'exemple de Santa Isabel de Portugal, al monestir de Santa Clara de Coïmbra. No sabem si aquestes dades són certes ja que el cronista diu que no ha pogut identificar la tomba. L'autor de la *Genealogia* tampoc coneix la data de la seva mort, únicament dóna com a cert que l'any 67 era viva i vivia a Barcelona, tal com li consta pel testament del rei Pedro, el seu pare, que li deixa 20.000 lliures.

Per la nostra banda no sabem res d'ella fins a la mort del seu marit al juliol de 1363, quan comencen les negociacions entre la infanta i el rei Pere per la reintegració a la Corona de tot allò que posseeix a Catalunya per dot, esponsalici i herència del seu marit, fet que tractarem més endavant.

El relat de Zurita¹⁰ ve a omplir aquest buit encara que desconeixem les seves fonts d'informació. Segons aquest autor, Maria, malfiant-se de les intencions del rei Pere el Cerimoniós, o potser aconsellada pels homes fidels a l'infant Ferran que la rodejaven, va optar per situar-se en l'òrbita del rei Pedro I de Castella, lliurant-li el castell d'Albarracín, que formava part del patrimoni del seu marit. Davant aquest fet, el rei d'Aragó li va denegar l'autorització d'abandonar el regne per retornar a Portugal.

De manera que la infanta decidí fugir d'Aragó, falsificant un guiatge i el segell reial, viatjant de nit per camins despoblats i amagant-se de dia, ajudada per un tal Arnau de França en nom del rei de Navarra¹¹. Els fugitius van ser capturats pel Justícia d'Aragó a Uncastillo i conduïts a Osca i d'allà a Saragossa, on Arnau va ser empresonat i condemnat a mort, i la infanta quedà sota custòdia de dues dames aragoneses a la cort de la reina Elionor¹², segons els *Anales* de Zurita, va quedar empresonada fins al seu retorn a Portugal.

8. id. Pp. 419-425 Aquest document el copia del *Livro I das Dextras fol.224*

9. BORGES COELHO, António; a *Historia de Portugal* la situa, després de vídua, com a religiosa franciscana a Santarem.

10. ZURITA, Jerónimo (1978) *Anales de Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico (C.S.I.C.): Libro IX capítol LVI pp. 512-514

11. Es tracta de Carlos *el Malo* que va regnar des de 1349 fins 1387. Cal dir que la relació de Maria de Portugal amb Navarra no està del tot definida, però tot i amb això, en el seu primer testament, deixa al seu germà una joia que té a Navarra. A més a més, institueix hereu universal els pobres de Crist de tots els seus béns d'Aragó i Navarra. En el segon testament ja no es fa cap referència al regne de Navarra.

12. Aquesta història la recullen literalment els historiadors que posteriorment s'han interessat per aquest tema.

És probable que, en un primer moment, després de la fugida, Maria visqués presonera a la casa de la reina, tal com diu el relat de Zurita. Tot i amb això, no hem pogut comprovar-ho ja que, per a aquestes dates, no tenim llibres de comptabilitat d'Elionor de Sicília. Encara que, en aquells que hem pogut consultar tampoc no apareix cap apunt que faci referència a despeses originades per la infanta portuguesa. En canvi, tenim constància, gràcies al seu testament, que tenia casa pròpia i, per un document datat l'any 1373, sabem que estava situada a Barcelona, prop de Framenors,¹³ probablement al carrer Ample o al capdavant de la Rambla.

Maria estava rodejada de personal provenint de Castella que potser l'havia seguit des de el seu matrimoni amb Ferran, excepció feta de la seva dida, Constança que suposem que era portuguesa¹⁴. No sabem si ella i el seu entorn conspiraven contra els interessos de la corona Catalano Aragonesa, i a favor de Castella, però en qualsevol cas es devien fer sospitosos d'intrigues. Fins i tot, l'infant Joan, l'any 1374, la va arribar a acusar de ser la instigadora de la mort de la seva primera esposa, tal com li retreu el seu pare en una carta:

“Bonana [...] que havia fet fatilles o sortilegis a la Infanta de França, vostra esposa, que Deus haja, per inducció de la infanta de Portugal”¹⁵

El cert és que durant els deu anys que van transcórrer des de la mort del seu marit fins a la signatura de l'acord que resolva definitivament les seves diferències amb *el Cerimoniós*, la vida de Maria no devia ser fàcil a Barcelona. Envoltada de parents del seu espòs que l'havien odiat fins al punt de fer-lo assassinar, que sospitaven d'ella fins al punt de creure-la capaç d'utilitzar màgia i sortilegis contra els seus enemics¹⁶, que la utilitzaven per concertar aliances i pactes en el context de la guerra amb Castella¹⁷ i, sobretot, privada de llibertat de moviments¹⁸.

13 AHPB Francesc de Lavernosa, lligall 8 *Quadragesimum quintum capibrevium comune 1372 - 1374* fol 57 v. : “Acta fuerunt hoc in hospicio commoracionis dicte domine infantisse, prope monasterium fratrum minorum Barchinone,...” Publicat per Madurell, J.M.

14. Apareix com a testimoni del document citat a la nota 11 com *“ama sive nutricia dicte domine infantisse”* i com a beneficiària del testament.

15. RUBIÓ I LLUC, A. (2000) *Documents per l'estudi de la llengua catalana migeval* Barcelona: I.E.C. Ed. facsímil.

16. A la carta citada més amunt Pere el Cerimoniós diu irònicament al seu fill que: *“si una dona pogués matar per sortilegis a tanta distància no hi hauria cap rei viu ...”* que podem interpretar que el rei creia que Maria podia tenir interès en desfer-se d'ell i no de la infanta francesa.

17. Veure OLIVAR (1949), apèndix documental, i MASIA (1994), vol II; apèndix documental.

18. Capítols de la procura concedida a favor de Alvar Pérez de Castro en què es detallen les diferents condicions del pacte amb Pere de Portugal. En aquests documents el rei diu clarament *“la infanta Maria de Portugal qui és en nostre poder...”* “Doc. Publicat per OLIVAR (1949).

No sabem com va ser la seva vida al costat de Ferran durant els nou anys que va durar el seu matrimoni, però probablement era l'única persona de qui es sentia propera en terres d'Aragó, ja que en el testament datat l'any 1370 demana poder ésser enterrada al convent de framenors de Lleida al costat de les restes del seu espòs.

2. UNA HOSTATGE EN TEMPS DE GUERRA

Maria pel seu matrimoni amb Ferran d'Aragó va quedar integrada en les lluites que durant bona part del segle XIV van sacsejar els regnes peninsulars. Maria era néta del rei Alfonso IV de Portugal, i per tant neboda de la reina Elionor de Portugal, segona esposa de Pere III. Va ser la primera filla de Pedro I de Portugal i Constança Manuel i germana del futur rei Fernando I. El seu pare va tenir altres fills de la seva unió amb Inés de Castro, entre ells Beatriz, beneficiària del testament de Maria junt amb el seu germà Fernando.

El seu espòs, Ferran d'Aragó, marquès de Tortosa i senyor d'Albarracín, va ser el quart fill d'Alfons el Benigne, primer de la seva segona esposa Elionor de Castella. Era, doncs, per part de mare, nebot d'Alfons XI de Castella i cosí, per tant, de Pere I el Cruel i, per part del seu pare, germanastre de Pere III el Cerimoniós. Ambdós sobirans van protagonitzar les etapes més dures i els períodes més llargs de guerra oberta de l'etern conflicte entre el regne de Castella i la Corona catalano-aragonesa. Aquest segon matrimoni d'Alfons III es va realitzar per tal de millorar les difícils relacions amb Castella, però contràriament al que s'esperava, aquesta unió va aportar més problemes i tensions que no pas beneficis a la corona d'Aragó¹⁹. L'infant Ferran va mostrar al llarg de la seva vida una dualitat constant envers el seu germà Pere, el seu oncle Alfonso i després amb el seu cosí Pedro I, decantant-se d'una banda o de l'altre segons els seus interessos i ambicions.

Des del seu naixement l'any 1328 la vida de Ferran, com la del seu germà Joan, va estar marcada per l'ambició de la seva mare. Leonor ambicionava per al seu fill gran el reconeixement com a hereu de la corona, la qual cosa era del tot impensable ja que en el moment del seu matrimoni el rei Alfons tenia ja dos fills de la seva unió amb Teresa d'Entença: Pere, l'hereu, i Jaume, el comte d'Urgell, a més de Constança, promesa en matrimoni al rei de Mallorca. Davant d'aquesta realitat, la reina es va proposar reunir per als seus fills un gran patrimoni territorial que els donés un pes específic significatiu per exercir un poder tangible.

19. ABADAL, R. de, (1972): Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya. Barcelona: Edicions 62. p.197

D'aquesta manera, Ferran rebé ciutats, viles i castells estratègicament situats de manera que podien arribar a constituir un perill per a la integritat territorial de la Corona catalano aragonesa, sobretot al regne de València. D'altra banda Leonor, acostumada al tarannà fort i autoritari de la monarquia castellana, es va crear de seguida enemics poderosos a la cort, entre ells l'hereu Pere²⁰, que va haver de refugiar-se a l'Aragó, on fou protegit pel bisbe de Saragossa i el seu tutor Bernat de Cabrera.

Poc abans de la mort del rei, que es produí al gener de 1336, Leonor decidí traslladar-se amb els seus fills, encara petits, cap a una zona fronterera amb Castella per tal de protegir-se de les possibles represàlies del seu fillastre Pere. A la mort del Benigne, es va instal·lar definitivament a la cort del seu germà Alfons. D'aquesta manera Ferran i Joan van passar a viure i educar-se a la cort castellana, de manera que passaren a jugar un paper important a favor de Castella i en contra del seu germà Pere.

La principal causa d'enfrontament amb Pere *el Cerimoniós* foren les donacions que el seu pare havia fet als fills nascuts del seu matrimoni amb Leonor de Castella. Ferran havia rebut Tortosa juntament amb el marquesat²¹, Xàtiva, Alzira, Morvedre, Castelló de Borriana, Alacant, Oriola, Elda, Novelda, Guardamar i Albarracín. Com podem veure, doncs, es tracta de ciutats importants i fronteres amb Castella, per tant molt perilloses, des del punt de vista de Pere III, ja que posaven la frontera del seu regne pràcticament en mans del seu enemic, el rei de Castella. Aquestes donacions van ser considerades per l'hereu Pere i els seus partidaris com un espoli intolerable al patrimoni reial i van ser la llavor de les enemistats i enfrontaments posteriors entre Pere i els seus partidaris, d'una banda, i la seva madrastra i els seus germans, de l'altra.

En el marc del conflicte que enfrontava Aragó i Castella, ambdós regnes buscaven aliances mitjançant matrimonis amb Portugal i Navarra, sobretot, però també amb altres regnes europeus. El matrimoni entre Ferran i Maria, aliniava el regne de Portugal dins de l'òrbita castellana.

Com ja hem dit més amunt, Ferran va mostrar al llarg de la seva vida una dualitat constant envers els dos estats enfrontats: Castella i Aragó. Seguint únicament els seus interessos, va ser, en primer lloc, el principal opositor a la política del seu germà com a cabdill de les Unions. Però, a més a més, defensà la causa castellana en l'enfrontament que mantenien ambdós regnes i es perfilà, després de la mort de

20. "Estant infant, hac moltes persecucions per sa madrastra, qui era filla del rei de Castella." *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*. Cap. XL "Del rei en Pere"

21. És a dir, Cubells, Camarasa, Montgai, Santa Linya, Llorenç, Meià i Alòs, situats al bisbat d'Urgell.

l'infant Jaume, comte d'Urgell, com a candidat "legal" a la successió del seu germà, recolzat per tots aquells que refusaven acceptar la filla de Pere, Constança, com a hereva de la corona. Finalment, Pere III, davant les contínues pressions, li va oferir el càrrec de lloctinent general del regne, però Ferran no l'acceptà fins anys més tard. D'altra banda, l'any 1350, en un moment en què es donà per mort a Pedro *el Cruel*, aprofità per proclamar-se candidat al tron de Castella, ja que la seva mare, Leonor, havia estat jurada com a hereva. A partir d'aquest moment, Pedro I de Castella declarà la guerra oberta contra els seus cosins²². Aquesta decisió també va propiciar una aliança circumstancial dels dos Peres²³ contra Ferran. El Cerimoniós, des de Perpinyà, convocà una host contra l'infant²⁴ i les corts denegaren la devolució dels béns confiscats al seus partidaris²⁵.

D'aquesta manera es va guanyar les enemistats d'ambdós bàndols com veiem en el primer acord de pau²⁶ ratificat entre Castella i Aragó els dies 13 i 14 de maig de 1361. Tot això, però, no impedí que tant el rei de Castella com el d'Aragó continuessin utilitzant els serveis de Ferran segons els seus interessos²⁷ en el conflicte que els enfrontava. Tanmateix cap dels dos confiava en ell. Aquesta situació és la que finalment va portar a la mort a l'infant Ferran. Un cop signats els pactes de Morvedre que posarien fonament a la pau amb Castella, l'infant Ferran, que havia actuat tota la vida com un mercenari, ja no mereixia la confiança de cap dels dos monarques. En aquests acords de pau estava implícita la desaparició d'aquest personatge, que si bé havia estat molt útil a ambdós bàndols, cap dels dos creia en la seva lleialtat i tampoc es veien capaços de controlar les seves accions ni les dels seus partidaris.

En aquestes circumstàncies la vida de Maria, casada amb Ferran als 12 anys i vídua ja als 21, no devia ser fàcil. Ferran va morir a mans dels homes d'Enric de Trastàmara, per ordre del seu germà Pere *el Cerimoniós*, l'estiu de 1363.

22. 1354, setembre 22. Carta de perdó de Pedro I a un veí de Logroño en premi per haver lluitat contra els infants Ferran i Joan d'Aragó. *Colección Documental de Pedro I de Castilla*

23. Pactes de Tarazona ACA: Varia, 434 fols 9/12 Varia, 434 fols12; Varia 68 fols 2/17 i 19/28 Pergamí 1736; citat per MASIÀ ROS, Angeles; (1994) vol II, p. 244

24. ACA : Reg.1532 fols.56v;47v;50v; 54 dies 06 i 17/11/1350

25. FERRER MAILLOL, M.T. *La frontera meridional valenciana durant la guerra amb Castella dita dels dos Peres* Barcelona: CSIC, Anuario de Estudios Medievales, annex 24, 1989 docs 4/5 Memorial de l'ambaixada de Berenguer de Palou a Castella 17/09/1351

26. 1361, maig 11 Deza Declaració de Pedro I, corroborada per Pere III d'Aragó exloent del perdó general l'Infant Ferran entre d'altres personatges. MASIÀ (1994) vol. II doc. 219/116

27. 1362, gener 31 Barcelona. Conveni entre Pere el Cerimoniós i el seu germà Ferran on es tracta de l'auxili de tropes i diners que rebrà l'infant Ferran per a la conquesta de Castella. Un cop aconseguida, Aragó rebrà el regne de Múrcia i altres poblacions. Es detalla el procediment de successió per si Ferran arribava a posseir Castella. Publicat per: MASIÀ (1994) vol II doc 224ter/128bis

Un cop mort Ferran, al *Cerimoniós* li va faltar temps per iniciar les accions necessàries per apoderar-se de les ciutats, viles i castells que el seu germanastre havia rebut de llur pare. Ell sabia, però, que aquests honors no podien ser seus de manera automàtica perquè, tot i que Ferran i Maria no van tenir fills, ella els tenia per dot, esponsalici i testament. L'infant Pere²⁸, comte de Ribagorça i oncle de Pere III, i el bisbe Romeu de Lleida, com a persones neutrals, s'encarregarien de dirimir les diferències que, sobre els béns de l'infant Ferran, poguessin sorgir entre la seva esposa, Maria, i el seu germà, Pere el *Cerimoniós* I, un cop estudiats els documents requerits a Maria de Portugal, determinarien la legitimitat de les seves reclamacions.²⁹

Pere va fer saber a Maria, per mitjà d'uns capítols enviats a la infanta a través de fra Guillem Conill, el qual l'aconsellava en aquest afer, que si decidia quedar-se, el mateix rei es comprometia a tractar-la com a una filla o una germana. Tanmateix, si al contrari, decidia marxar, li feia la promesa de no impedir-ho ni embargar-li els béns, sempre que ella es comprometés a retornar a la corona les terres, castells, ciutats i drets que tenia dins els territoris de la Corona d'Aragó, pagant-li el rei el preu corresponent i sempre que ella presentés la documentació que l'acreditava com a propietària o usufructuària dels béns de l'infant.

Aquestes primeres gestions es van dur a terme l'any 1364 i poc després es va produir el lliurament del castell d'Albarracín a Pedro *el Cruel*, i la posterior fugida i empresonament de Maria i els qui l'ajudaven, episodi narrat per Zurita³⁰ que hem relatat més amunt. Probablement Maria no tenia suficient control sobre la gent del seu marit, a més la recent mort de Ferran, a mans del rei, havia provocat la rebel·lió dels seus homes de confiança contra *el Cerimoniós*. Aquest fet, doncs, deixava sense efecte els acords proposats pel rei en els capítols ja esmentats, de manera que Pere III va impedir el retorn de la infanta a Portugal. És durant aquest primer temps en què va estar presonera quan Maria de Portugal atorga el seu primer testament.

Pere III va impedir el retorn de Maria cap a Portugal durant deu anys, per tal de poder-la fer servir com a moneda de canvi en diversos tractats i aliances amb Portugal. Així, doncs, es contemplà des d'un possible matrimoni entre la filla de Pere III, Joana, i el rei de Portugal, Fernando I, fins a l'ajuda amb homes i armes en la lluita contra Castella. No obstant, el retorn de la infanta portuguesa al seu país quedava condicionat a la col·laboració i ajuda de Portugal. No va ser fins l'any

28. Aquest germà d'Alfons el Benigne el trobem ja actuant d'àrbitre als litigis ocasionats per aquestes donacions a la mort del rei, entre Pere III i la seva madrastra Leonor i els seus fills, Ferran i Joan. MASIÀ, À. (1995) Apèndice documental, doc. 192 i següents.

29. ACA. Re. 1197, fol. 60. Publicat per MADURELL MARIMON, A. (1971). pp. 430-431.

30. Anales de la Corona de Aragón, Lib.IX cap. LVI.

1373,³¹ moment en què Portugal ja havia signat la pau amb Castella i que les negociacions per a la resolució del conflicte entre aquest regne i Aragó anaven per bon camí, que Maria va deixar de tenir importància per al *Cerimoniós*, de manera que podia deixar-la lliure per tornar a Portugal.

Maria, com tant d'altres filles i dones de la noblesa, va ser un hostatge en temps de guerra. No fou un cas aïllat, el destí de les filles dels reis era el de servir de garantia de pactes i aliances i, molt sovint, la seva família d'adopció era qui havia estat el pitjor enemic del seu pare, sense que ni elles ni les persones que les estimaven poguessin fer res per impedir-ho³².

3. EL TESTAMENT DE MARIA DE PORTUGAL

Maria de Portugal va ordenar un primer testament³³ el dia 9 d'octubre de l'any 1365, encara que posteriorment, el dia 6 de desembre de l'any 1370, modificà des del monestir de Poblet els continguts de l'anterior testament. Tot i que en general es mantenen les disposicions establertes en el primer testament, observem una sèrie de canvis, sobretot relacionats amb la mort d'alguns legataris.

En el seu testament, Maria de Portugal nomena com a marmessors el seu germà Ferran, rei de Portugal, i en Martí Gil, bisbe d'Évora, per a tots els afers relacionats amb Portugal. A més a més, però, nomena també com a marmessors la reina Elionor de Sicília, per tal que vetlli per a la correcta execució del testament, en Romeu, bisbe de Lleida, en Gil Roderic d'Almazán, majordom de la casa de Maria de Portugal, na Constança d'Arana, la seva aia, en Guillem de Comes, prebost de Tarragona, en Joan Sanç de Molina, el seu tresorer, i en Berenguer de Santjust. Maria institueix com a marmessors aquelles persones que ella creu *neutrals* o *fidels* en el conflicte que l'enfronta a Pere el Cerimoniós. A més del seu germà Fernando de Portugal, trobem persones del seu entorn com ara el seu majordom, home al servei de Ferran des de feia molt temps, o bé el seu tresorer. Cal destacar la presència del bisbe Romeu de Lleida com a marmessor de la infanta, atès que apareix ja com a àrbitre, juntament amb l'infant Pere, germà d'Alfons el Benigne, en els primers litigis que Pere III té amb Ferran, però també en el conflicte que enfronta el rei amb la mateixa Maria.

31. AHPB. Francesc de Ladernosa. *Quadragesimum quintum capibrevium comune*. 1372-74. f. 37r-40v. Publicat per MADURELL MARIMON, A. (1971). pp. 432-438.

32. Tal és el cas per exemple de la ferma oposició d'Elionor de Sicília al matrimoni de la seva filla Elionor amb Joan de Castella; un cop morta la reina Pere III va celebrar el casament, tal com explica ell mateix a la seva Crònica. Tampoc era una situació que es produís exclusivament dins les famílies de l'alta noblesa, el matrimoni sempre havia estat una forma d'ascendir socialment, d'augmentar el patrimoni o de recuperar l'economia familiar.

33. El document es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Varia, 21/6.

Per altra banda, cal dir que trobem la reina Elionor com a marmessora en el segon testament de l'any 1370, moment en què la infanta portuguesa ja no es considera presonera, sinó que està negociant la seva partida cap a Portugal i el preu que ha de percebre en compensació de totes les terres, drets, viles i castells que ella havia rebut del seu espós i que havia de retornar a la corona abans d'abandonar el regne d'Aragó. Podem pensar, que després de set anys a Barcelona, les hostilitats entre la reina i Maria poden haver minvat, ja que els conflictes que les van enfrontar estaven ja en vies de solució i els problemes amb Ferran quedaven ja lluny en el temps.

Atenent la importància del paper que juguen els marmessors en un testament, Maria de Portugal s'assegura que es puguin complir les seves voluntats nomenant fins a un número de vuit marmessors. Tot i amb això no tots reben plenes facultats per dur a terme els encàrrecs rebuts, ja que només el bisbe de Lleida, Gil Roderic i Constança d'Arana podran disposar de tots els seus béns mobles i joies per tal de poder pagar tots els llegats. A més a més, Maria de Portugal exigeix que els seus marmessors puguin rebre tots els drets que té tant per raó del dot, l'esponsalici o arres,³⁴ com per les 15.000 lliures que el rei Alfons va deixar a l'infant Ferran, juntament amb els altres llegats que el dit infant li va fer en el seu testament.

D'altra banda, en el cas dels marmessors eclesiàstics, aquests reben el dret de patronatge dels beneficis instituïts en el testament. El bisbe de Lleida és qui rep en primera instància aquest dret, però després de la seva mort, Maria de Portugal estableix que el patronatge quedi en mans d'en Guillem de Comes i, després de la mort d'aquest, els drets s'atorguen als bisbes de les diòcesis dels beneficis corresponents.

Maria de Portugal elegeix la seva sepultura al convent de Framenors de Lleida on el seu marit, l'infant Ferran, està enterrat. A més a més, demana poder ésser enterrada amb l'hàbit de sant Francesc. En el primer testament, però, ordena que es construeixi en el dit convent una tomba al lloc on millor els sembli als seus marmessors amb el seu escut i el de l'infant Ferran, sense fer cap menció que el seu difunt marit hi sigui enterrat. Per altra banda, Maria de Portugal, en el seu testament, preveu que es pugui donar la circumstància de no morir a la ciutat de Lleida, raó per la qual contempla la possibilitat que el seu cos pugui ésser traslladat. En aquest cas, estableix que si el seu cos és enterrat en algun monestir o convent, que la comunitat corresponent s'ocupi de fer el trasllat al convent de Framenors de Lleida, d'acord amb la seva voluntat. No obstant, sembla ser que finalment no fou enterrada a Lleida, tal com demostra l'estudi dels ossos realitzat en ocasió del seu trasllat a la Seu Vella de Lleida³⁵, per la qual cosa pensem que probablement va

34. Recordem que l'infant Ferran va fer donació a la seva esposa de sis-cents mil morabatins de moneda de Castella en concepte d'arres i que va rebre com a dot la vila de Fontllonga.

35. A Framenors també van ser enterrats el rei Alfons i la seva muller Elionor de Castella. Vegeu GUERRERO I SALA, Lluís; Informe sobre la identificació i estudi de les despulles reials, de la Seu

retornar cap a Portugal un cop resolts els litigis que la mantenien, contra la seva voluntat, a la Corona d'Aragó.

Rituals funeraris

Tota una sèrie de rituals i costums solen envoltar els enterraments, atès que esdevenen un acte habitual, públic i ostentós. En el seu cas, Maria de Portugal ordena que el dia del seu enterrament se celebrin arreu misses per a la salvació de la seva ànima, per la qual cosa deixa 100 lliures barceloneses per a tal propòsit. A més a més, l'endemà de la seva sepultura s'hauran de celebrar les misses necessàries fins arribar a les dites 100 lliures. Els sacerdots que celebrin aquestes misses hauran de rebre cadascun 12 diners procedents de les esmentades 100 lliures. Per altra banda, ordena que dos-cents pobres rebin dos vestits de color cru i que, a més, cadascun d'ells rebi 12 diners per al menjar i la beguda del dia de la sepultura del cos de la infanta.

Els llegats

Podem dividir els llegats que Maria de Portugal ordena en el seu testament bàsicament en tres àmbits. En primer lloc, podem establir l'àmbit eclesiàstic, format per les institucions religioses i els seus membres; en un segon lloc trobem els llegats destinats a les persones pertanyents als àmbits més deprimits de la societat i, en darrer terme, els llegats de les persones de la seva casa i servei, és a dir, del seu entorn. En quant als llegats a la família, només tenim constància dels llegats que fa a la seva germana Beatriu i al seu germà Ferran de Portugal. A la seva germana Beatriu, li deixa una garlanda que la reina Elisenda de Montcada li havia regalat. En canvi, el llegat que atorga al seu germà Ferran, és una corretja d'argent molt bonica que i una joia treballada amb pedres precioses i perles.³⁶

En primer lloc, doncs, Maria de Portugal fa una sèrie de deixes a institucions religioses. La major part d'aquests llegats tenen com a objectiu últim la preocupació per la salvació de l'ànima, no només la seva, sinó també la del seu marit, l'infant Ferran. Aquestes deixes es tradueixen en institució de capellanies i la celebra-

nova de Lleida; a: *Les despulles reials d'Alfons el benigne, Elionor i l'Infant Ferran retornen a la Seu Vella de Lleida*; Dia de la Seu Vella, 1986; Lleida: Publicacions dels amics de la Seu Vella, 1987.

36. Cal dir que, en el cas de Ferran de Portugal, el llegat de la corretja i la joia està ratllat i per tant no és vàlid en el testament definitiu. Tanmateix, Maria manté el seu germà com a marmessor i com a hereu universal dels seus béns portuguesos.

ció de misses i aniversaris. Maria de Portugal estableix la fundació de capellanies al convent de Framenors de Lleida, a la seu de la mateixa ciutat, a les esglésies de Camarasa i Fraga i a la seu de Barcelona. Per tal de sufragar les despeses litúrgiques i les necessitats dels preveres assignats a cadascun dels beneficis, Maria de Portugal ordena als seus marmessors que es comprin un seguit de rendes d'acord amb les quantitats atorgades a cada capellania. Tanmateix, en el cas que no fossin suficients els diners per a la capellania de Barcelona, Maria de Portugal estableix que només es fundi una capellania a la seu de Lleida, enlloc de dues, per la qual cosa es pugui mantenir el benefici de la seu de Barcelona.

Institució religiosa	Capellanies	Deixa
Framenors de Lleida	4 capellanies diàries pro ànima Maria i Ferran	Cens de 1.000 sous anuals per a les capellanies i els aniversaris. Els quatre frares assignats a cadascuna de les capellanies percebran la quantitat de 12 diners per cada vegada que celebrin una missa.
Seu de Lleida	2 capellanies perpètuas a la capella de del sant Crist, situada al costat de la porta major de la seu	Cada capellania rebrà una renda anual perpètua de 20 lliures, per la qual cosa els marmessors hauran de comprar un cens de fins a 40 lliures. Que els capellans rebin el doble del que acostumen a rebre els capellans d'acord amb les ordinations de la seu de Lleida.
Església de Camarasa	1 capellania	Cens de 20 lliures per a les capellanies i l'aniversari.
Església de Fraga	1 capellania	Cens de 20 lliures
Seu de Barcelona	1 capellania a l'altar de Santa Eulàlia	Cens de 20 lliures, del qual s'han de descomptar 50 sous anuals.

En quant a la celebració de misses i aniversaris, ja hem vist que Maria de Portugal demana que se celebrin misses per la seva ànima tant el dia de la seva sepultura com l'endemà. Paral·lelament institueix la celebració d'aniversaris en diferents esglésies del territori. La forma de subvenir els diferents aniversaris és la mateixa que en el cas de les capellanies, ja que els censos assignats serveixen per sufragar també els aniversaris.

Framenors de Lleida	4 aniversaris: el dia de la mort de l'infant Ferran el dia de la mort de Maria de Portugal el dia de Difunts l'endemà del dia de Difunts
Seu de Lleida	3 aniversaris: el dia de la mort de l'infant Ferran el dia de la mort de Maria de Portugal el dia de Difunts
Església de Camarasa	Un aniversari que s'ha de celebrar el dia de la mort de Maria de Portugal
Seu de Barcelona	Un aniversari que s'ha de celebrar el dia de la mort de Maria de Portugal

D'altra banda, Maria de Portugal fa una sèrie de donacions en robes i objectes litúrgics a diferents esglésies, com ara els vestiments i ornaments de la seva capella, que llega a l'església on rebí eclesiàstica sepultura, exceptuant la creu major i el calze major. En quant a tres parells de vestits de drap d'or, cal dir que els deixa per a vestiments litúrgics per als sacerdots que celebren missa a l'altar major de la Seu de Barcelona, per als framenors de Lleida i per a la Seu de Tortosa, aquest darrer d'obra morisca. Per últim, deixa una capa de cavalcar de drap d'or per a la Seu de Lleida.

A més a més, en el testament també s'observen una sèrie de llegats atorgats a diferents monestirs i convents tant de la ciutat de Lleida, com de les ciutats de Tortosa i Barcelona. Maria de Portugal deixa al convent de Santa Clara de Lleida la quantitat de 50 lliures per a l'obra de la seva església, la qual necessita ésser reparada. Tanmateix, l'abadessa podrà disposar de 10 lliures per pitància. Tot i amb això, cal dir que la part dels llegats destinats a les comunitats de religiosos no representen quantitativament la part més important de les deixes d'aquest testament.

Per altra banda, seguint el costum estès entre la societat medieval, Maria de Portugal fa una sèrie de llegats per tal d'afavorir els sectors més marginats de la societat. En primer lloc, fa una donació de 10.000 sous per a la dotació de noies pobres a maridar, d'acord amb el coneixement dels seus marmessors. Per a la redempció dels captius *a paganorum manibus* deixa 12.000 sous. Maria de Portugal ordena un llegat de 5.000 sous per als pobres vergonyants, juntament amb la donació de 5 sous per a cadascun dels bacins de les parròquies de la ciutat de Lleida. Per altra banda, deixa 100 sous per a cadascun dels hospitals de Lleida, Barcelona, Tortosa i Fraga, a més dels que pugui haver-hi a les seves possessions d'Alòs i Meià.

Casa i servei

Gràcies al seu testament, constatem el fet que Maria de Portugal disposa d'una casa pròpia amb un ampli servei, en contra del que diu Zurita en els *Anales*, el qual assegura que va estar sempre captiva al palau de la reina. Alguns d'ells la serveixen des de fa molt temps, com la seva aia, Constança d'Arana, i d'altres formaven ja part de la casa del seu difunt marit.³⁷ Per altra banda, també té record per les persones que la serviren mentre vivia a Portugal, com ara Agnès, una antiga cambrera seva a qui fa un llegat de 300 lliures portugueses.³⁸

Maria de Portugal intenta agrair a cadascuna de les persones que lleialment l'han servida en vida amb una sèrie de llegats. Tanmateix, deixa 5.000 sous de Barcelona per a la celebració de misses i altres causes pies per les ànimes d'aquells que la van servir i ja han mort i per a aquells a qui, per qualsevol circumstància, no ha fet llegat. Vegeu a continuació la relació de persones que formen part de la seva casa i són esmentats en el seu testament:

37. Maria de Portugal fa una sèrie de llegats a membres pertanyents a la casa de l'infant Ferran, com a ara a en Siurana, prevere, a qui deixa 500 sous, a en Pere, cosí d'en Siurana, el qual rep 500 sous i finalment trobem el llegat de Joan, cuiner de l'infant, i la seva muller de 500 sous.

38. Les persones que habiten a Portugal reben el seu llegat en lliures portugueses. A més de la cambrera anomenada Agnès, Maria de Portugal deixa a Joan Martí, un antic cuiner, la quantitat de 300 lliures portugueses i a Martí, un atzempler que viu a Portugal, una suma de 100 lliures portugueses.

Nom ³⁹	Ofici	Quantitat
Gil Roderic d'Almaçan	Majordom de l'infant i d'ella	15.000 sous
Constança d'Arana	Aia	20.000 sous
Constança	Ama	1.000 sous
Pere Esteve	Amo	4.000 sous
Joan Alvar	Escrivà	3.000 sous
Abrar	Metge	3.000 sous
Sanç Ferran	Cuiner	2.000 sous
Domènec Esteve	Porter	3.000 sous
Ferran	Atzembler	2.000 sous
Joan Sanç ⁴⁰	Tresorer major	6.000 sous
Martí Garcia	Clergue de la seva capella	4.000 sous
Antoni Roderic	Comprador de la seva casa	6.000 sous
Joan de la Penna	Clergue de la seva capella	2.000 sous
Ferran Martí	Subscriba de la porció de la seva casa	2.000 sous
Gutier Ferrandiz	Porter	3.000 sous
Teodora	Esclava ⁴¹	500 sous
Jaume Nadal	Cuiner	1.000 sous
Antoni Llop	Escriba de la porció de la seva casa	6.000 sous
(jueu)	Sastre de la seva casa	3.000 sous
Alfonso Suarez	Museu	1.500 sous
Pere Llop	De la seva cambra	1.500 sous
Domènec Sanç	Porter	2.000 sous
Pere Alfons	Atzembler	1.500 sous
Aldonça Ferran	Donzella ⁴²	1.000 sous

La infanta portuguesa, per altra banda, també té un record per a les mullers dels seus servidors, com per exemple la dona de Gil Roderic d'Almaçan, Maria Díez, la qual rep 4.000 sous,⁴³ o bé la muller del seu porter, en Gutier Ferrandiz, a qui deixa la quantitat de 1.000 sous. També trobem llegats als fills d'alguns dels membres de

39. Seguim l'ordre en què es relacionen en el document.

40. Sembla ser que anteriorment havia estat el seu reboster.

41. Maria de Portugal ordena que sigui manumitida.

42. En el moment de redactar testament ja no és donzella seva, està casada i té el marit a Castella

43. Apareix ratllada en el document, probablement pel fet que hagués mort en el moment de la redacció del segon testament.

la seva casa o servei, com ara els 500 sous que deixa a Maimó, fill del seu metge Abrar, com també els 500 sous que atorga a Blasquello, fill de l'amo.

Com hem vist, la raó que enfronta Maria de Portugal a Pere III són els territoris que posseeix en usdefruit. Hem d'entendre que Maria manté una relació amb els habitants d'aquestes viles i ciutats, ja que fins i tot fa llegats a alguns d'ells:

Teresa Garcia, que viu a Alcoletge: 2.000 sous
 Beatriu, filla de Teresa Garcia: 5.000 sous
 Sança, vídua, que viu al marquesat: 1.500 sous
 Joan Lope, batlle de Fraga: 2.000 sous
 Pere Ferran, d'Albarracín: 2.000 sous

Per altra banda, estableix que els habitants dels llocs de Fraga, Ballobar (Aragó), Privà (Vilanova de la Sal), que en especial estan obligats per l'execució del testament de la reina Elionor de Castella, mare de l'infant Ferran, juntament amb la vall d'Aiora i els llocs de d'Alòs i de Meià i de Camarasa, que no obeeixen a cap persona a excepció del bisbe de Lleida, en Guillem Comes i Gil Roderic, el seu major-dom, fins que no s'hagin executat els testaments de la dita reina, el de l'infant Ferran i el d'ella mateixa. Amb aquesta clàusula probablement Maria de Portugal intentava assegurar-se que el rei Pere III no pogués apoderar-se d'aquests territoris sense contemplacions en el cas que ella morís abans d'arribar a un acord amb el sobirà.

Tampoc hem d'oblidar els llegats que Maria de Portugal fa a les seves persones de confiança, alguns dels quals es troben entre els seus marmessors. Per exemple, llega a Romeu, el bisbe de Lleida, un fermall d'or, amb un camafeu i incrustacions de pedres precioses, que havia estat de la mare de la infanta portuguesa, Constança Manuel. A més a més deixa al dit bisbe dos tapissos francesos, en un d'ells s'explica la història de Sant Pau i en l'altre històries de reis i cavallers. Per altra banda, trobem també la figura de Guillem Conill, mestre en teologia, el qual, tal com hem vist anteriorment, va aconsellar Maria en el curs de les negociacions amb Pere III per la devolució dels seus territoris i també en d'altres afers. El llegat per a aquest membre de l'ordre dels predicadors és de 2.000 sous. Cal destacar també la presència entre els llegataris d'Arnau de França, el qual va ajudar Maria de Portugal a fugir de terres catalanes i fou empresonat per Pere III en el moment en què foren descoberts.⁴⁴

Maria de Portugal institueix hereu universal de tots els béns i drets que posseeix a Portugal el seu germà Ferran, rei de Portugal. Tal com hem vist, el seu avi, el

44. El pare de l'esmentat Arnau de França apareix en el document de 1365, tot i que en el testament de 1370 consta com a mort. El llegat per a Arnau de França, fill és de 1.000 sous.

rei Alfonso de Portugal, la dotà amb una sèrie de viles situades a Portugal, juntament amb tots els seus drets i jurisdiccions. És a dir, que totes les possessions portugueses de la infanta Maria retornen a través del seu testament a la corona de Portugal. Per altra banda, en quant als béns i drets que té a la Corona d'Aragó, institueix com a hereus universals els pobres de Jesucrist.

CONCLUSIONS

No es pot acabar d'entendre el testament de Maria de Portugal sense tenir en compte les circumstàncies concretes en què transcorregué la seva vida. Com hem vist, es tracta d'un personatge a la deriva arrossegat per les accions del seu marit, de manera que el seu destí està totalment interferit pels esdeveniments. Tanmateix desconeixem com foren els darrers dies de la seva vida. Sembla ser que no fou finalment enterrada al convent de Framenors de Lleida, tal com era la seva voluntat, fet que ens fa pensar que finalment aconseguir retornar a Portugal. Tot i amb això, el seu final continuarà essent una incògnita i, fins i tot, no sabem si el testament objecte d'aquesta recerca fou realment les seves darreres voluntats.

En definitiva, Maria de Portugal és una dona més a la mercè dels interessos de les seves famílies. El seu estatus de dona vídua sense descendència és encara un agreujant més de la seva situació, atès que l'assegurança que li suposen el dot i l'escreix esdevé un motiu de conflicte amb la seva família política; una dona sola més, lluny de casa, envoltada per la família del seu marit, a qui odiaven fins al punt de fer-lo assassinar, i considerada capaç de recórrer als sortilegis per tal de perjudicar-los.

El testament altrament ens permet dibuixar, si més no, una situació més amable gràcies al fet que Maria de Portugal es pot envoltar de persones fidels i properes, a qui ella vol agrair la seva dedicació mitjançant la creació de llegats.

ARBRE GENEALÒGIC DE MARIA DE PORTUGAL I FERRAN DÀRAGO

